

İNSAN KAPİTALI, ƏMƏYƏ DƏYƏR KİMİ YANAŞMA VƏ PEŞƏYÖNÜMÜ PROBLEMİ

Müseyib İlyasov,

ADPU-nun kafedra müdiri, pedaqogika üzrə

elmlər doktoru, professor

E-mail: müseyibilyas@gmail.com

Açar sözlər: insan kapitalı, əmək, dəyər, peşəyönümü, informasiya, rəqabət.

Ключевые слова: человеческий капитал, труд, ценность, профориентация, информация, конкуренция.

Key words: human capital, labor, value, choice of profession, information, competition.

Sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, təhsilin bütün pillə və səviyyələrində də əsaslı dəyişikliklərin yaranmasına, təlim-tərbiyə prosesinin yenilənməsinə mühüm təsir göstərmişdir. İnformasiya cəmiyyətinin yaranması sənaye cəmiyyətindən daha mürəkkəb bir sistemin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Bu cəmiyyət keçmişin informasiya sistemlərindən fərqli olaraq sosial təsisatların qarşılıqlı asılılığı və yeni transformasiya mexanizmləri ilə seçilir. Sosial təsisatların qarşılıqlı təsirlərinə həyatın yeni-yeni sahələrinin və ənənəvi yarım sistemlərin – ekologiyanın, şəxsiyyətin psixikasının, qarşılıqlı sosial təsirlərin davamlılığının böhran səviyyəyə çatması da əlavə olunur. Bununla əlaqədar iqtisadiyyat və cəmiyyətin **“insan kapitalı”** adlanan inkişaf amili də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu amil postsənaye cəmiyyətindən fərqli olaraq, informasiya cəmiyyətində daha önəmli əhəmiyyət və xarakter daşması ilə seçilir. “İnsan kapitalı”

amili geniş mahiyyət və məzmunla malikdir. Bu anlayış meydana gəldiyi ilk vaxtlar dərk olunan bilik və dərəcələrin məcmusu kimi şərh olunurdu. Lakin sonralar onun daha dərin mahiyyət və məzmun daşdığı özünü göstərdi.

“İnsan kapitalı” anlayışının banisi Çikaqo məktəbinin nümayəndəsi T.Şults olmuşdur. Onun irəli sürdüyü konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarət idi ki, insan kapitalı iqtisadiyyatın inkişafını həm mikro, həm də makro səviyyədə şərtləndirir. İşçi qüvvəsinin daşıyıcısı üçün insan kapitalının keyfiyyəti şəxsi gəlirin miqdarına təsir göstərir. Təkrar ictimai istehsal səviyyəsində isə insan kapitalının keyfiyyəti istehsalın səmərəliliyinə və iqtisadi artım templərinə təsir göstərir. Beləliklə, insan kapitalına qoyulan investisiyalar milli iqtisadiyyata daha çox gəlir gətirir və onun inkişafına səbəb olur. Onlar cəmiyyətin yeni bilik və texnologiyalara həssaslığını təyin edir, inkişaf və tərəqqi üçün motivasiya yaradır. Ona görə də təhsilə qoyulan vəsaitlər bütün dünyada kapitalın yerləşdirilməsinin ən sərfəli forması hesab olunur.

Son illər dünyanın ən inkişaf etmiş 20 ölkəsinin inkişafına səbəb olan amillərin araşdırmaları göstərir ki, bu ölkələr təhsilə ən çox investisiya qoyan, kapital ayıran ölkələrdir. “İnsan kapitalı” nəzəriyyəsinə görə, onun yığımı müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Onlardan ən geniş yayılanı kapitalın (qabiliyyət və vərdislərin inkişafı) məktəb illərində və məktəbdən sonrakı təhsil prosesində toplanılması, habelə bilik və bacarıqların peşə fəaliyyəti prosesində əldə edilməsidir. [1, c.10]. “İnsan kapitalı” anlayışı özündə dərin sosial mənə daşıyır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun sosial mənası və sferası daha da artaraq genişlənir. Rəqabət və informasiya axınlarının genişləndiyi şəraitdə yeni, daha mürəkkəb integrasiya formaları meydana gəlir. İnformasiya və digər kommunikasiyaların inkişafı davamlı, qarşılıqlı təsir normalarına olan tələbatı obyektiv olaraq artırır. Buna misal olaraq transaksiya xərclərinin iqtisadi və sosial aspektini, yəni sosial pessimizmi, deviant davranışı və s. göstərmək olar. İnsan kapitalı elementlərinə, həmçinin xərclərin eliminasiyasına işləyən dəyərləri və sosial normaları, əməyə və təhsilə özünürealizə kimi münasibəti də aid etmək olar. Bu gün yetişməkdə olan nəsil üçün insan kapitalının formalaşdırılması xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu nəsil keçmişlə gələcəyin arasında əlaqəni yaradan xüsusi sosial qrup təşkil edir və bu nəslin dəyərlər sistemi cəmiyyətin tamlığının mühüm cəhətlərini şərtləndirir.

Psixologiya və pedaqogika elmi sübut etmişdir ki, şəxsiyyətin fəaliyyətini və fəallığını şərtləndirən bir çox dəyərlər, qiymətləndirmə və özünüqiymətləndirmə meyarlarının formalaşdırılması yeniyetməlik dövründə baş verir. Bu xassələrin dərinləşərək formalaşdığı dövr gənclik dövrüdür. Xarakter, dünyagörüşü, həyat mövqeyi, peşə-ixtisas seçimi məhz bu dövrdə formalaşır. Kiçik məktəb yaşlarında özünü bürüzə verən şəxsə dəyərlər getdikcə genişlənir, daha konkret olaraq yönüm kəsb etməyə başlayır. Yuxarı məktəb yaşlarında şəxsiyyətin əsas psixoloji xassələri stabilləşməyə başlayır. Sosial həyat hadisələrinin müxtəlifliyi onların şüuruna və davranışına təsir edərək sistemləşdirilmiş və ümumiləşdirilmiş səciyyə alır, şüurda anlayışlar və dəyərlər halında əks olunur. Nəsillərin varisliyi də, məhz yeni nəsə əsas dəyərlərin çatdırılmasında öz ifadəsini tapır. Gənc nəsildə formalaşan, onlar tərəfindən qəbul edilən dəyərlərin yönümü gənclərin müəyyən hadisə və proseslərə sosial dəyərli münasibətləri-

nin, müəyyən peşə və ixtisasa yiyələndikdən sonra sosial dəyərli fəaliyyətin seçiminə mənəvi fəallığının formalaşdırılmasına mühüm təsir göstərir. Ona görə də insanın hər bir yaş dövrünə müvafiq olan və yaş xüsusiyyətləri ilə bağlı olan səmərəli vaxtı itirmək olmaz. Bu dövrdə, xüsusən yeniyetməlik dövründə ümumi, lakin davamlı şəkildə gələcək peşə motivasiyasının bünövrəsi qoyulmalı, uşaqlara insanların həyatında əməyin, zəhmətin əhəmiyyəti dərk etdirilməli, hər hansı bir peşəyə, ixtisasa yiyələnməyin zəruriliyi aşılmalı, əməyə hörmət və məhəbbət hissi formalaşdırılmalıdır.

Müasir dövrün iqtisadiyyatının sosialyönümlü xarakter daşdığını dəyərlərə yeni münasibət yarandığı hazırkı inkişaf tendensiyalarını, yeni əxlaqi dayaqlara söykənən postindustrial cəmiyyət realitələrini nəzərə alaraq, sadəcə **“əmək”** deyil, **“yaradıcı əmək”** anlayışından istifadə etməyi məqsəda uyğun hesab edirik. Belə əmək sadəcə təkrar istehsal xarakteri yox, yaradıcı xarakter daşdığından onun tətbiqi və təbliği daha məqsədamüvafiq hesab edilməlidir. Hesab edirik ki, “yaradıcı əmək” kateqoriyası özündə **“yaradıcılıq”**, **“şəxsiyyətin yaradıcı potensialı”**, **“sosial əhəmiyyətli fəaliyyət”** komponentlərini birləşdirən ümumiləşdirilmiş anlayış olduğundan gənc nəslin əmək tərbiyəsi üzrə fəaliyyətə də bu aspektdən yanaşılması daha düzgündür. Bu, yeniyetmə və gənclərin gələcək həyat yollarını şüurlu surətdə müəyyənləşdirmələrində və peşə seçiminin düzgün formalaşdırılması üçün də olduqca əhəmiyyətlidir.

Son illər bu sahədə nəzəri və praktik istiqamətdə bir sıra işlər görülməsinə baxmayaraq, peşəyönümü müasir şəraitdə özünün əsas məqsədinə, yəni gənclərdə hər bir şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinə və cəmiyyətin tələblərinə uyğun gələn peşə özünüdərinləşməsinin formalaşdırılması məqsədinə hələ də nail ola bilmir. Məktəb məzunlarının əksəriyyəti peşələr və ixtisaslar haqqında hərtərəfli və dərin biliklərə malik deyildirlər. Peşə, ixtisas seçimi şagirdlərin hər hansı tədris fənlərini yaxşı bilib-bilməməsi üzərində qurulur və ona təbə edilir. Peşə seçimi haqqında son qərar hansısa peşəyə maraqlardan və psixofizioloji imkanlarının ona uyğunluğundan deyil, tədris fənlərinə olan münasibətdən və maraqlardan asılı olur. Bəzən də şagirdin psixofizioloji imkanları nəzərə alınmır, seçim yalnız marağa əsasən edilir. Etiraf etmək lazımdır ki, hələ də məktəblinin, eləcə də

müəllimin də masasında peşələrin psixoloji və pedaqoji təsvirlərini verən, onların məzmununu və mahiyyətini əks etdirən, peşə seçəcək gəncdən nələrin tələb edildiyini əks etdirən professioqram xarakterli hansısa bir məlumat kitabçası yoxdur. Məlum həqiqətdir ki, bir şeyi seçmək üçün əvvəlcə haradan və necə seçmək lazım olduğunu bilmək lazımdır. Belə bir mənbə olmadığı üçün peşə və ya ixtisası seçərkən şagirdlər bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Çox vaxt mütəxəssis və müəllimlərdən məsləhət də ala bilmir, yaxud da almırlar. Bu da peşə və ixtisasın təsadüfən və ya elmi əsası olmayan digər faktorların təsiri ilə seçilməsinə gətirib çıxardır.

Son illər məktəblərdə şagirdlərin peşəyönümünə və peşə seçməyə hazırlanmalarına laqeyd münasibətin yaranmasının əsas səbəblərindən biri ona ehtiyacın olmaması haqqında yanlış təsəvvürlərin formalaşmasıdır. Bəzi insanların şüurunda belə bir yanlış təsəvvür yaranmışdır ki, guya bazar iqtisadiyyatı şəraitində və tələbə qəbulunun testlər vasitəsi ilə aparılması nəticəsində məktəblərdə peşəyönümü üzrə fəaliyyətə ehtiyac qalmır. Gənclər seçimlərini sərbəst surətdə edə bilir və ona görə də onlarla əlavə olaraq peşəyönümü işlərinin aparılması lazım deyildir. Təəssüf ki, belə fikirlər müəllimlər arasında da geniş yayılmışdır. Məktəblərdə aparılan peşəyönümü işlərinin səviyyəsinin aşağı olması, bu gün cəmiyyətin əmək resurslarının itkisinə, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalındakı tarazlığının pozulmasına, əməyə, motivasiyanın zəifləməsinə, həmçinin gənclərin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə münbit şərait yaratmışdır. Nəticədə də mənəviyyatsızlıq, sosial marginallaşma, fiziki və psixi sağlamlığın pozulması, gənclər arasında narkomaniyanın artması, fiziki işdən qaçma və s. kimi neqativ halların sayı artmışdır. Bunlara imkan yaratmamaq, gənc nəslin düzgün həyat mövqeyi tutmalarına təkan vermək, kömək etmək və gələcək həyat yollarını düzgün seçə bilmək üçün vacib olan məsələlərdən biri də onlarda əməyə dəyər kimi yanaşmanın formalaşmasına nail olmaqdan ibarətdir.

Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində əməyə dəyər kimi yanaşma problemi, bu cür yanaşmanın formalaşdırılmasının şərtləri və tendensiyaları pedaqoji elm və praktikanın bu problemə yeni baxış və onu reallaşdırma vasitələri tələb edən ən mühüm məsələlərdən biridir. Məsələyə yeni pedaqoji təfəkkür prizmasından yanaşmaqla, bu sahədə mühüm işlərin aparılmasına ciddi

ehtiyac duyulur. Şəxsiyyətdə əməyə dəyər kimi yanaşmanın formalaşdırılması probleminin pedaqoji aspekti əməyin dəyər kimi nədən ibarət olmasının şəxsiyyət tərəfindən dərk olunmasını, mənimlənməsini və dəyərlərlə yönümlü fəaliyyət halında reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Gənclərdə onların gələcəyinin yaradıcı əməklə bağlı olacağı haqqında təsəvvürlər tərbiyə etmək, peşə vasitəsi ilə özünü təsdiq imkanlarının reallaşma biləcəyinə inamı formalaşdırmaq müəllim və valideynlərin təlim-tərbiyə fəaliyyətində əsas ideyalardan birinə çevrilməlidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, bu gün maddi cəhətdən uğur qazanmaq, maddi təminat dəyərləri əməyə dəyər kimi yanaşmanı sıxışdıraraq az qala gənclərin şüurundan çıxarmışdır. Maddi dəyərlər, o cümlədən, əməyə dəyər kimi yanaşmaq üzərində üstünlük təşkil etməyə başlayır, onlara nail olmaq üçün isə gənclər hərdən etik cəhətdən şübhəli norma və davranış strategiyalarına əl atırlar. Gənclər əməyə, zəhmətə, əsasən, maddi tələbatların ödənilməsi və əmək bazarında rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinə nailolma vasitəsi kimi baxırlar. Gənclərin əksəriyyəti ilk növbədə, “yaxşı” əməkhaqqı əldə etməyə can atırlar. Gənclər tərəfindən maddirifəh yüksək statusa, yüksək istehlak səviyyəsinə nailolma vasitəsi kimi qavranılır. Beləliklə, gənclərin əməyə və təhsilə münasibəti instrumental xarakter daşıyır. Ali məktəbə daxil olmaq istəyən əksər gənclər əsasən, gələcək sosial statusunu planlaşdırırlar. [2; 3] Odur ki, təhsilə münasibət insan kapitalının formalaşma dərəcəsini əks etdirir. Təhsil təkcə hansısa sahədə fəaliyyət göstərmək üçün hüquqi əsas deyil, bu həm də şəxsiyyəti formalaşdırmaq üçün vasitədir. Həqiqi təhsil insana dünyagörüşü, humanizm, mənəviyyət, birgə fəaliyyət qaydaları, həyatı bilik və bacarıqlar və s. aşılayır, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına yardım edir. Lakin təəssüf doğuran faktdır ki, sorğu apardığımız tələbələrin heç də hamısı belə fikirləşmirlər. Onların bir çoxu etiraf edir ki, formal olaraq yalnız diplom almaq üçün oxuyurlar.

Cəmiyyət durmadan çox sürətlə inkişaf edir. Dəyərlər də dəyişir, onlara münasibətlər də. Belə şəraitdə bütün təhsil müəssisələri – orta təhsil, ilk peşə-ixtisas təhsili, orta və ali ixtisas təhsili müəssisələri də böyüməkdə olan nəsildə əməyə dəyər kimi yanaşmanı formalaşdırmaqla, dəyərlər vakuumunu aradan qaldırmalı və bu işdə onlara köməklik göstərilməlidir. Bu proses gəncləri

əməyin bütün növlərinin eyni olmasına inandırmağı nəzərdə tutmur. Bu, əməyin, sağlam cəmiyyətin və həyatın əsası olduğuna, peşənin, şəxsiyyətin qabiliyyətlərinin, ideallarının, niyyətlərinin ən mühüm özünürealizə sferası olduğuna inamın formalaşdırılmasını nəzərdə tutur, əməyin terminal dəyər kimi nəzərdən keçirilməsini ehtiva edir. Bu gün ümumtəhsil məktəblərində peşə seçiminə düzgün münasibətin formalaşdırılmasının əsas şərtlərindən biri insanda əməyin bütün növlərinə eyni hörmətlə yanaşmanın tərbiyələndirilməsi və hansısa peşənin nüfuzlu və nüfuzsuz olması haqqında yanlış fikirlərin aradan qaldırılmasıdır. Gənclərin “nüfuzsuz” hesab etdikləri peşələrə mənfi münasibət bu peşələrin seçimində çətinliklər yaradır. Ona görə də ilk növbədə, yeniyetmə və gənclərdə belə bir fikrin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, peşəni nüfuzlu edən də, nüfuzdan salan da peşənin özü yox, həmin peşənin sahibidir.

Peşəyönümü işi real həyat perspektivlərinin formalaşmasına, peşə və həyat planlarının şəxsiyyətin imkanları ilə uzlaşmasına səbəb olmalıdır. Çünki qüvvə və enerji sərf etmədən həyatdakı məqsədlərə çatmaq olmur. Məqsədlər və iddialar insanların həm psixoloji, həm də fizioloji imkanlarına müvafiq olmalı, iddialar yüksəldikcə, insan özünü ona hazırlamalı və həmin iddiaya uyğun olan mürəkkəb şəraitə hazır olmalıdır.

Müasir dövrdə cəmiyyət təhsilə müəyyən olunmuş sosial sifariş verir. Bununla əlaqədar olaraq təhsil sistemimizdə təhsilin sosial şəxsiyyətyönümlü paradiqması formalaşmaqdadır. S.L.Rubinşteynin əsaslandırıdığı “yaradıcı öz-fəaliyyət” prinsipinə uyğun olaraq, təhsil sistemi yaradıcı öz-fəaliyyəti inkişaf etdirmək məqsədini güdən yeni sistemlə əvəz olunmalıdır. Ənənəvi paradiqma təhsil təsisatını, məktəbləri böyüməkdə olan insanın gələcək həyatda lazım olacaq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndiyi müstəqil müəssisə kimi nəzərdən keçirirdisə, yeni paradiqma onu real həyatın ətraf gerçəkliyinin praktiki mənimsənilməsində yaxından iştirak edən, həyatı bacarıqlara yiyələnən şəxsiyyətin əməklə tərbiyələndirildiyi hissəsi kimi nəzərdən keçirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində şəxsiyyətin rəqabətəqabil şəxsiyyət kimi formalaşması önə çıxır. İxtisas məktəblərinin heç bir təyinat vermədiyi bir şəraitdə o, özünə iş tapmalı, həyatın mürəkkəb situasiyalarından çıxış yolu axtarmalıdır.

Ona görə də şəxsiyyətin bu və ya digər fəaliyyətə maraq və meyli ilə yanaşı, rəqabətə davam gətirə biləcək səriştəsi, bacarığı və qabiliyyəti olmalı və məktəblərdə aparılan peşəyönümü işi sistemli və tam olmalı, sosial-psixoloji xidmətlə əlaqələndirilməli, gənclərdə əməyə dəyər kimi yanaşmanı formalaşdırmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Колесова В.П., Маккинли Т. и др. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса: Учебное пособие. М., 2000.
2. Дидковская Я.В. Динамика профессионального самоопределения студентов. Социологические исследования. 2001, № 7.
3. Хлопова Т.В., Озерникова Ж.Г. Трудовые ценности молодежи. Народонаселение. 2002, № 4.

M.İlyasov

Human capital, approach to labor as important and problem in the choice of profession

Summary

Investments in human capital bring more income to the national economy and lead to its development. Special attention and care of the young generation's professionalism is one of the important investments.

М.Ильясов

Капитал людей отношение к труду как к ценности и проблема профориентации

Резюме

Инвестиции вложенные в человеческий капитал приводят еще большую пользу в национальную экономику и способствуют его развитию. Оказанию особого внимания и заботы профориентации молодого поколения одно из таких важных инвестиций. В статье уделено особое внимание этой проблеме, подчеркнута важность отношения к труду как к ценности. Был выдвинут их учет в решении проблема профориентации.